

ANNA MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK

<https://orcid.org/0000-0002-9636-3185>

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (Polska)

Institute of National Remembrance in Warsaw (Poland)

Praca wychowawczo-propagandowa i kształtowanie postaw ochotniczek Pomocniczej Służby Kobiet (1940–1945)¹

Streszczenie

Pomocnicza Służba Kobiet powstała w 1941 r. po zawarciu układu Sikorski–Majski i utworzeniu PSZ w Związku Radzieckim. Pierwsze pododdziały kobiece powstały w Buzułuku, w Punkcie Zbornym PSK i były one przydzielane do tworzonych wówczas 5. i 6. Dywizji Piechoty. Pierwszy rozkaz organizacyjny został ogłoszony w styczniu 1942 r., a kolejne w czerwcu i grudniu 1942 r. oraz w lipcu 1944 r. Ochotniczki PSK pełniły tylko służbę pomocniczą, na tyłach armii – były lekarkami, pielęgniarkami, sanitariuszkami, łączniczkami, świetliczankami, a także wykonywały zadania administracyjne i gospodarcze. Duża część ochotniczek realizowała zadania wychowawczo-propagandowe, prowadząc świetlice i organizując zajęcia oświatowe dla żołnierzy PSZ. Na początku nie zawsze były możliwości i odpowiednia ilość czasu, aby realizować zadania wychowawcze wśród ochotniczek. Dopiero w styczniu 1943 r., w wyniku rozbudowy PSK powołano Referat Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK, do którego zadań należało nie tylko prowadzenie pracy kulturalno-

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja”.

-oświatowej wśród żołnierzy PSZ, ale również wychowanie obywatelskie i ideowe ochotniczek PSK. Od tego momentu, w pracy oświatowo-wychowawczej PSK wyodrębniono dwa kierunki. Jeden z nich dotyczył wychowania i kształtowania postaw ochotniczek PSK, a w ramach drugiego kontynuowano działalność oświatowo-wychowawczą wśród żołnierzy.

Słowa kluczowe: służba wojskowa kobiet, praca wychowawczo-propagandowa, kształtowanie postaw, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, Pomocnicza Służba Kobiet

EDUCATIONAL AND PROPAGANDA WORK AND SHAPING OF ATTITUDES OF FEMALE SOLDIERS OF THE WOMEN'S AUXILIARY SERVICE (1941-1945)

Abstract

The Women's Auxiliary Service was established in 1941 after the conclusion of the Sikorski-Mayski agreement. The first women's military troops were created in 1941 in the Polish Armed Forces in the Soviet Union. Women served as nurses, doctors, liaison officers and they worked in common-room and military departments. Many female soldiers organized educational activities for soldiers and participated in shaping their attitudes. At the beginning, military authorities did not conduct the propaganda work for women who were serving in the Women's Auxiliary Service. The Welfare and Education Department in the Main Inspectorate of WAS was established in January 1943. The most important goal of this institution was to organize the propaganda work for female soldiers, who also continued to organize educational activities for soldiers.

Keywords: female soldiers, women's military service, propaganda work, Women's Auxiliary Service, Polish Armed Forces in the West

Pierwszą próbę utworzenia Pomocniczej Służby Kobiet (PSK) podjęto w 1940 r., jeszcze podczas kampanii francuskiej. Zgodnie z rozkazem wiceministra spraw wewnętrznych – gen. Mariana Kukiela – z lutego 1940 r. powołano PSK, na której czele stanęła Zofia Leśniowska². Atak wojsk Rzeszy Niemieckiej na Francję w maju 1940 r., a następnie klęska kampanii francuskiej i konieczność

² Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (dalej AIPMS), Rozkaz MSW o utworzeniu PSK z 12 lutego 1940 r., k. 21.

ewakuacji rządu RP oraz PSZ do Wielkiej Brytanii spowodowały, że sprawy PSK zostały odsunięte na drugi plan i ostatecznie nie podjęto żadnych działań organizacyjnych. Dopiero po zawarciu układu Sikorski–Majski i utworzeniu Polskich Sił Zbrojnych w Związku Radzieckim powołano PSK. Pierwsze pododdziały kobiece powstały w Buzułuku, w Punkcie Zbornym PSK i były one przydzielane do tworzonych wówczas 5. i 6. Dywizji Piechoty. Pierwszy rozkaz organizacyjny został ogłoszony w styczniu 1942 r., a kolejne w czerwcu i grudniu 1942 r. oraz w lipcu 1944 r. Ochotniczki PSK pełniły tylko służbę pomocniczą na tyłach armii – były lekarkami, pielęgniarkami, sanitariuszkami, łączniczkami, świetliczankami, a także wykonywały zadania administracyjne i gospodarcze. Na czele formacji stały Władysława Piechowska, Bronisława Wysłouchowa, Zofia Leśniowska oraz Maria Leśniakowa³.

Na temat PSK powstało dotychczas niewiele publikacji, nie ma również szerszej monografii uwzględniającej jej rozwój organizacyjny oraz wszystkie aspekty działalności. Stan badań oraz materiały źródłowe związane z tym tematem zostały omówione przez autorkę niniejszej publikacji w artykule „Pomocnicza Służba Kobiet – aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów”⁴.

Celem artykułu jest omówienie pracy wychowawczo-propagandowej prowadzonej w oddziałach PSK, za pośrednictwem której kształtowano postawy ochotniczek. Warto przy tym zaznaczyć, że w pierwszym okresie istnienia formacji nie prowadzono tego rodzaju działalności w większym zakresie. Nie oznacza to jednak, że nie dostrzegano potrzeby wychowania ochotniczek. Już w pierwszych rozkazach organizacyjnych zwracano uwagę na reprezentowane przez nie postawy moralne. Planową i systematyczną działalność wychowawczo-oświatową w szeregach PSK prowadzono jednak dopiero od 1943 r.

Dażąc do tego, aby w szeregach PSK znalazły się najbardziej wartościowe ochotniczki, oraz doceniając doświadczenie kobiet, które już wcześniej służyły w organizacjach podziemnych, zamieszczano odpowiednie zapisy w pierwszych rozkazach organizacyjnych.

³ Anna Bobińska, *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1999).

⁴ Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „Pomocnicza Służba Kobiet – aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021).

W rozkazie z 6 stycznia 1942 r. w punkcie drugim stwierdzono, że do PSK mogą zostać przyjęte tylko kobiety „nieposzlakowanej czci”, których „postawa ideowa od wybuchu wojny z Niemcami aż do podjęcia pomocniczej służby wojskowej nie budziła zastrzeżeń”⁵. Ponadto w tym samym punkcie podkreślono, że „pierwszeństwo mają kobiety – uczestniczki walk o wolność”⁶. Te same sformułowania powtórzono jeszcze w rozkazie *Pomocnicza Służba Wojskowa Kobiet* z 30 czerwca 1942 r.⁷ W pierwszym roku istnienia formacji postawa ideowa i moralna ochotniczek miała szczególne znaczenie, gdyż to właśnie wówczas formułowano opinię na temat Służby i oceniano jej przydatność w armii.

Potrzebę prowadzenia pracy oświatowo-wychowawczej w szeregach PSK dostrzegano już w połowie 1942 r., a wytyczne związane z wychowaniem ochotniczek i wpajaniem im odpowiednich cech żołnierskich zostały opracowane jeszcze w ZSRR. Były one zawarte w *Projekcie instrukcji wewnętrznej PSK*, gdzie podkreślono, że aby wojskowa służba kobiet mogła być przydatna dla armii, należy „rozwinąć w psychice niewiasty szereg zalet, które stanowią podstawę wojska i wsparcie społeczeństwa”⁸. Wśród najważniejszych cech, które należało kształtować u ochotniczek, wymieniono: karność – wykonywanie rozkazów przelożonych, bez sprzeciwu i ze zrozumieniem; realizowanie wyznaczonych zadań (biurowych, oświatowych, sanitarnych) oparte „na zrozumieniu woli dowódcy oraz w duchu ogólnych instrukcji danego działu pracy; koleżeństwo „wojskowe” – wzajemna pomoc i wspieranie się „u kobiet musi być ono rozwinięte do stopnia możliwie bezosobistego i zbiorowego”⁹; kontrolowanie wypowiedzi, gdyż „powściągliwość w mowie jest cechą szczególnie ważną w służbie kobiecej. Wyraża się nie tylko w ukróceniu gadatliwości i zachowywaniu tajemnicy wojskowej, lecz również w zapobieganiu szerzeniu się szkodliwych pogłosek i rozmaitych żalów osobistych”¹⁰; przeciwdziałanie szpiegostwu, które uznawano za ważne „pole działania Pomocniczej Służby Kobiet ze względu na spostrzegawczość i intuicję kobiecą, jednak z drugiej strony są też

⁵ AIPMS, A.VIII. 24/5, Rozkaz organizacyjny PSK z 6 stycznia 1942 r., b.p.

⁶ Ibidem.

⁷ AIPMS, A. VII. 12/16, Rozkaz organizacyjny Pomocniczej Służby Wojskowej Kobiet z 30 czerwca 1942 r., b.p.

⁸ AIPMS, A VII.1/6a, Projekt instrukcji wewnętrznej PSK z czerwca 1942 r., b.p.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

one najpotężniejszym gruntem dla obcego wywiadu”¹¹; troska o pozytywny wizerunek PSK na zewnątrz – gdyż opinia publiczna zwykle wymaga więcej od kobiet-żołnierzy niż od mężczyzn – „działa tu atawistyczny brak szacunku u ludu dla pracy społecznej kobiet oraz zbytne wtrącanie się w drobiazgi życia i otoczenia ze strony niewiast”¹². Od początku więc starano się walczyć z takimi zjawiskami, jak plotkarstwo czy niemoralność, gdyż, zgodnie z ogólnie przyjętymi stereotypami, były one bardziej charakterystyczne dla kobiet niż dla mężczyzn. Z tych samych zresztą powodów formację żeńską oceniano bardziej surowo niż oddziały męskie. W tej sytuacji prowadzenie pracy oświatowo-wychowawczej miało szczególne znaczenie w szeregach PSK.

Niestety jednak w pierwszym okresie funkcjonowania formacji nie zawsze były możliwości i odpowiednia ilość czasu, aby realizować zadania wychowawcze wśród ochotniczek. W ZSRR dopiero od 10 maja 1942 r., w Ośrodku Zapasowym Kobiet przy Dowództwie Ogólnej Organizacji Armii w Guzar, w ramach wychowania obywatelskiego organizowano pogadanki dla kobiet-żołnierzy i poruszano w ich trakcie tematy polityczne i społeczne¹³. Zajęcia świetlicowe dla ochotniczek prowadzono również po ewakuacji z ZSRR – w obozie Rehovoth w Palestynie¹⁴.

W styczniu 1943 r., w wyniku rozbudowy PSK, nastąpiła konieczność intensyfikacji pracy oświatowo-wychowawczej wśród ochotniczek i powołano wówczas Referat Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK, do którego zadań należało nie tylko prowadzenie pracy kulturalno-oświatowej wśród żołnierzy PSZ, ale również wychowanie obywatelskie i ideowe ochotniczek PSK¹⁵. Od tego momentu w pracy oświatowo-wychowawczej PSK wyodrębniło dwa kierunki. Jeden z nich dotyczył wychowania i kształtowania postaw ochotniczek PSK, a w ramach drugiego kontynuowano działalność oświatowo-wychowawczą wśród żołnierzy. Referat Wychowania i Oświaty koordynował realizację zadań oświatowo-wychowawczych, kontrolując świetlice PSK, przeprowadzając inspek-

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ AIPMS, A.VII.1/36, Sprawozdanie z pracy PSK przy OZK przy Dowództwie OOA w okresie od 1 maja do 26 czerwca 1942 r., b.p.

¹⁴ AIPMS, A VII 1/6a, Sprawozdanie z inspekcji Obozu PSK w Rehovoth od kwietnia do października 1942 r., b.p.

¹⁵ IPMS, A.XI. 59/2, Referat Wychowania i Oświaty w Inspektoracie Głównym PSK, b.p.

cje pododdziałów PSK, szpitale i szkoły (w zakresie realizowania pracy kulturalno-oświatowej) oraz wydając pismo „Ochotniczka”¹⁶.

Programy szkoleń przeznaczone do prowadzenia działalności oświatowo-wychowawczej w PSK były opracowywane na podstawie wytycznych Biura Propagandy i Oświaty, a ich celem, tak samo jak w oddziałach męskich, było kształtowanie cnót żołnierskich, patriotyzmu, odwagi itp. Z tego względu materiały oświatowe opracowywane w Referacie Wychowania i Oświaty PSK zawierały treści przeznaczone zarówno dla ochotniczek, jak i żołnierzy-mężczyzn. Te ostatnie były też wykorzystywane przez ochotniczki przydzielone do jednostek męskich, które prowadziły zajęcia wychowawczo-propagandowe w świetlicach. Można wśród nich znaleźć scenariusze i programy wieczornic, ognisk, obchodów rocznicowych, widowisk i krótkich obrazów teatralnych, teksty piosenek oraz tematy gawęd i pogadanek.

Realizując zadania oświatowo-wychowawcze, opierano się na problematyce określonej odgórnie i starano się wpajać zarówno ochotniczkom, jak i żołnierzom następujące zasady: „Gdy mówisz o polskiej kobiecie, pomyśl przedtem o matce”; „Oddział to rodzina, dowódca – to ojciec, koledzy – to bracia i siostry”; „Ojczyzna – to matka, którą należy kochać”; „Wiara ojców naszych jest wiarą naszych dzieci”; „Polska jest nieśmiertelna”; „Siła oręża jest gwarancją pokoju i niepodległości państwa”; „Jesteśmy Polakami”; „Rodzaj ludzki ma dwie wielkie cnoty: odwaga u mężczyzny i wstydlivość u kobiety”; „Sądzi się ludzi tylko wedle ich czynów (Napoleon Bonaparte)”; „Maż stanu musi mieć serce w głowie” (Napoleon Bonaparte); „Gdzie miłość ojczyzny gaśnie tam przychodzą czasy łotrów i szaleństw” (Henryk Sienkiewicz); „Wojna nie żywi ludzi jeno morzy” (Henryk Sienkiewicz), „Jaskrawa suknia pokrywa częstokroć głębokie rany”; „Nie można z honorem wchodzić w układy” (Napoleon Bonaparte); „Rany zadane czci nie goją się nigdy i straszne są ich następstwa” (Napoleon Bonaparte); „Wiara i ojczyzna to jeden wielki ołtarz, a człowiek to źdźbło, którego przeznaczeniem jest spalić się na chwałę ołtarza”; „Największym arcydziełem Bożym jest uczciwy człowiek” (Henryk Sienkiewicz); „Wartość armii zależy w dużym stopniu od wartości tego, kto stoi na jej czele”; „Nieuniknione wojny są zawsze sprawiedliwe”; „Żołnierz powinien

¹⁶ Ibidem.

być powolnym w rozważaniu, ale prędkimi w działaniu”; „Chęć mocna i trwała zapewnia zwycięstwo”; „Rzadko udaje się coś ludziom, którzy się wahają”¹⁷.

Wśród scenariuszy zajęć świetlicowych uwzględniono takie tematy, jak: *Polska walcząca*, *Konstytucja 3 Maja*, *Polska od morza do morza* czy *Ballady Adama Mickiewicza*. Oprócz tego organizowano uroczystości rocznicowe, w trakcie których przedstawiano wydarzenia z różnych okresów historii Polski. Zawsze jednak ukazywały one walkę niepodległościową narodu polskiego, tęsknotę za ojczyzną, postawy patriotyczne itp.

Scenariusz zatytułowany *Polska walcząca* obejmował obrazki sceniczne z zakresu obecnej sytuacji wojskowo-politycznej kraju, które komentowała jedna osoba – kronikarz. Kronikarzem mogła być ochotniczka lub wyznaczony żołnierz. Na wstępie opowiadał on, że „dni, które przeżywamy są walką dobra ze złem, idą przemiany całej ludzkości, a Polska walcząca prócz swych bohaterów – jest chorążyem przemiany”¹⁸. Następnie przedstawiano scenkę, gdzie kurierka, która walczyła w konspiracji i przedostała się z Warszawy do Krakowa z tajnym meldunkiem, opowiadała „dlaczego Warszawa otrzymała Virtuti?”. W kolejnych scenkach ukazywano rozmowę kurierów przy przekraczaniu granicy słowackiej, a potem rozmowę żołnierzy polskich tęskniących za ojczyzną, która miała inicjować dyskusję o poświęceniu, bohaterstwie i męczeństwie Polaków, charakteryzowano przebieg walk frontowych jednostek PSZ oraz historię armii polskiej w ZSRR (jej tradycje, dowódców). W przerwach między scenkami śpiewano pieśni patriotyczne, recytowano wspólnie wiersz *Tobruk*, a na koniec kronikarz wyrażał nadzieję na „lepsze jutro”¹⁹.

Na ognisku organizowanym w dniu 3 maja przedstawiano skróconą historię Polski od chwili uchwalenia konstytucji do odzyskania niepodległości w 1918 r. przy pomocy krótkich scenek teatralnych. Głównym bohaterem przedstawień był „dziadzio”, który rozmawiał z chórem, kosynierami, Wysockim oraz anonimowymi głosami. W pierwszej scenie dziadzio odgrywany przez ochotniczkę lub żołnierza siedział w fotelu, w otoczeniu wnucząt (chór junaków), a obok stał duży zegar z kurantem. Dziadzio zwracał się do zegara z zapytaniem, czy pamięta dawne czasy, wtedy wskazówki

¹⁷ AIPMS, A. XII. 14/1, hasła w świetlicach i kantynach jako temat gawęd i dekoracji, b.p.

¹⁸ AIPMS, A. XII. 14/1, Wieczornica świetlicowa *Polska walcząca* (scenariusz), b.p.

¹⁹ Ibidem.

cofały się, a dziadzio recytował: „cofnijmy się myślą w odległe czasy. Na przestrzeni ich widzimy jak żołnierz Polak zawsze bronił swej wolności i honoru. Wnuczęta moje i wy będąc żołnierzami idziecie w ślady swoich dziadów i pradziadów”²⁰. W następnych scenach dziadzio opowiadał o Sejmie Czteroletnim i uchwaleniu Konstytucji 3 Maja, o powstaniu kościuszkowskim, Legionach Polskich i utworzeniu Księstwa Warszawskiego, o powstaniach narodowowyzwoleńczych – listopadowym i styczniowym, o odzyskaniu niepodległości w 1918 r., kampanii wrześniowej oraz o planowanym powrocie Polaków do ojczyzny po zakończeniu wojny. W przerwach między monologami dziadzia deklamowano wiersze patriotyczne związane z omawianym właśnie problemem oraz występowała orkiestra, która grała pieśni patriotyczne. Opowieści o powstaniu kościuszkowskim towarzyszył chór kosynierów, przy omawianiu historii Księstwa Warszawskiego deklamowano fragmenty *Pana Tadeusza* i grano poloneza, przy powstaniu listopadowym – *Warszawiankę*, przy wojnie o granicę – *Szarą piechotę*, przy kampanii wrześniowej – *Jak nie mamy żyć wesolo*, a na zakończenie zaśpiewano *W dalekiej Azji* i *Pamiętasz dom swój rodzinny*. Dodatkową atrakcją było przedstawienie krótkiej scenki spisku podchorążych w 1830 r., w której wystąpił Piotr Wysocki oraz anonimowi spiskowcy. Dialogi między nimi zawierały treści patriotyczne oraz oddawały atmosferę nocy listopadowej. Wysocki deklamował „Za broń, za broń, za broń! Przyszedł czas gdy zrywamy obrożę, Co gardło i ręce gorze, I święci noże, śmierć przywłaszczycielom tyranom – co nasze kalają trony”²¹.

Na innym ognisku, przygotowanym przez ochotniczki i żołnierzy pod kierunkiem oficera oświatowego, przedstawiono temat *Polska od morza do morza*. Pierwsza scenka ukazywała grupę żołnierzy i ochotniczek, którzy, gdy stacjonowali na pustyni, dowiedzieli się o zakończeniu wojny. Następnie udali się pociągiem nad Morze Czarne i statkiem wracali do kraju. Przed wyjazdem, aby podkreślić ich patriotyzm, przedstawiono scenkę, w której „urocza Turczynka pieśnią, tańcem i obietnicami starała się zatrzymać rycerzy Lechistanu lecz oni wolą swoje Kasie i Marysie”. W trakcie podróży mijali Krym i wówczas, zza sceny, został wygłoszony jeden

²⁰ AIPMS, A. XII. 14/1, Ognisko z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja (scenariusz), b.p.

²¹ Ibidem.

z *Sonetów krymskich* Adama Mickiewicza, potem przejeżdżali przez Kołomyję, a następnie przez Lwów, gdzie spotkali rodzinę i rozmawiali w gwarze lwowskiej. Przy akompaniamencie orkiestry oraz pieśni *Piękna nasza Polska cała* polscy żołnierze zwiedzili Śląsk i zdeklamowali tam wiersz *Śląsk śpiewa*, potem góry, gdzie śpiewali pieśni góralskie, następnie Kraków – przy wtórze *Pieśni flisaków*, i Warszawę – gdzie snuli opowieść o bohaterskiej obronie stolicy. Na końcu znaleźli się nad morzem i wyrecytowali wiersz *Obrona Westerplatte*. W podsumowaniu orkiestra zagrała *Hymn Bałtyku*, a zespoły żołnierskie złożyły uroczyste ślubowanie. Po zakończeniu przysięgi wszyscy uczestnicy ogniska odśpiewali *Rotę*²².

Tematykę patriotyczną poruszano również na wieczorach świetlicowych. W materiałach PSK można znaleźć dwa scenariusze takich wieczorów poświęconych uchwaleniu Konstytucji 3 Maja i balladom Adama Mickiewicza. Pierwszy z wymienionych został zorganizowany przez ochotniczki i żołnierzy, a jego celem było „zapoznanie żołnierzy i przypomnienie historycznych danych oraz treści i znaczenia Konstytucji 3 Maja”²³. W programie przewidywano: pogadankę na temat Konstytucji 3 Maja, w której oficer oświatowy omawiał tło historyczne wydarzenia oraz jego treść i znaczenie; krótką scenkę *W Kuźnicy Kołłątajowskiej*, gdzie ukazano walkę Hugona Kołłątaja i Stronnictwa Patriotycznego z przedstawicielami konserwatywnej szlachty, którzy sprzeciwiali się wprowadzeniu reform. Następnie jeden z żołnierzy deklamował *Koncert Jankiela*, potem chór żołnierski zaśpiewał *Witaj, majowa jutrzeńko*, zaś kolejny żołnierz recytował wiersz *Trzeci Maj*. Na zakończenie dowódca oddziału omawiał znaczenie Konstytucji 3 Maja, a gdy skończył, wszyscy śpiewali hymn narodowy *Mazurek Dąbrowskiego*²⁴.

Wieczór świetlicowy poświęcony balladom Adama Mickiewicza zaczynała świetliczanka, wygłaszając krótką pogadankę na temat poety oraz elementów ludowych zawartych w balladach. Potem jeden z żołnierzy recytował *Romantyczność*, a następny śpiewał *Świteziankę* i akompaniował sobie na gitarze. W dalszej części programu świetliczanka deklamowała *Lilie*, ochotniczki ubrane w kostiumy różnych postaci z ballad wychodziły na scenę i deklamowały

²² Ibidem.

²³ AIPMS, A. XII. 14/1, Program wieczoru świetlicowego o charakterze ogólnokształcącym, b.p.

²⁴ Ibidem.

fragmenty tych poematów, a żołnierze zgadywali, co to za utwór. Na koniec wszyscy śpiewali balladę *Alpuhara*²⁵.

Widowiska teatralne organizowano nie tylko z okazji rocznic wydarzeń niepodległościowych, ale także takich, które były związane z historią armii polskiej w ZSRR. W rocznicę powstania 22. Pułku Piechoty zostało urządzone przedstawienie, które miało być, jak zapowiadali służący w nim żołnierze, „wyrazem naszych przeżyć, tęsknot i pragnień, przedstawieniem tego, czym żyliśmy i czym żyjemy i do czego dążymy”²⁶. Całość widowiska składała się z dziewięciu wystąpień. Najpierw przedstawiono obrazek *Po klęsce wrześniowej*, gdzie zapowiadający podkreślił, że naród polski „nie upadł pod wrażeniem klęski. Nauczony doświadczeniem własnej historii wierzył w odzyskanie wolności – jak wierzyli w to przodkowie nasi, którzy w powstaniach narodowych za broń porywali chociaż ich szaleńcami nazywano”²⁷. Następnie odegrano scenkę, gdzie trzech szeregowych, jeden podoficer i jeden porucznik prowadzili dialog, charakteryzując tragiczną sytuację Polaków po klęsce wojny obronnej. Na koniec jednak wyraźnie zapowiedziano, że Polacy się nie poddadzą i będą dalej walczyć o wolność zarówno w kraju, w konspiracji, jak i poza granicami²⁸. Następnie dwóch żołnierzy wyrecytowało wiersz *Echo*²⁹.

Po zakończeniu recytacji chór żołnierzy zaśpiewał *Boże, coś Polskę*. W drugiej scenie *Przed komisją poborową* najpierw przez megafon nadano informację o zawarciu układu Sikorski–Majski i amnestii polskich więźniów przebywających na terenie ZSRR. Konferansjer podkreślił, że „ta chwila otworzyła bramy obozów i więzień” i zaczęto organizować wojsko polskie na ziemiach radzieckich, w tym również 22. Pułk Piechoty. Następnie odegrano scenkę ukazującą pobór do wojska – obdartych i wynędzniałych byłych więźniów sowieckich zebranych przed Komendą Uzupelnień, do których dołączają coraz to nowe grupki głośno rozmawiających kandydatów. Potem na scenę wszedł mężczyzna o imieniu Moczygęba i zaczął rozmowę z drugim kolegą – Felkiem – spotkali się już wcześniej

²⁵ AIPMS, A. XII. 14/1, Program wieczoru świetlicowego poświęconego balladom Adama Mickiewicza, b.p.

²⁶ AIPMS, A. XII. 14/1, Widowisko w rocznicę powstania 22. Pułku Piechoty zorganizowane w dniu 29 stycznia 1943 r., b.p.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

we Lwowie. Podczas rozmowy wspominali swoje przeżycia w ZSRR. Potem obydwaj stanęli przed komisją lekarską. W trakcie dialogu z lekarzem opowiadali, w jaki sposób dowiedzieli się o organizacji armii polskiej i wyrażali swój podziw dla gen. Sikorskiego³⁰.

Po zakończeniu tej scenki wystąpił żołnierz i wygłosił monolog *Z naszego życia w Kermine*. Opowiedział o życiu codziennym żołnierzy polskich w Kermine, w Uzbekistanie, podkreślając, że zamiast łachmanów, w których przybyli, otrzymali nowe umundurowanie i wyposażenie, byli dobrze żywieni oraz szkoleni. Wszyscy chcieli jak najszybciej opuścić ZSRR, co podkreślił występujący żołnierz w ostatniej części monologu, stwierdzając „nareszcie przyszła podróż na nowe, padom wam co za uciecha. Załadowali nas na okręty, a mnie serce padało «Wot i Polska budiet – toczno» i każdemu serce waliło jak młoty”³¹.

W szóstej scenie odegrano *Wesele krakowskie*, w którym uczestniczyli zarówno żołnierze, jak i ochotniczki. Przed przedstawieniem wystąpił konferansjer i krótko scharakteryzował życie artystyczne w 22. Pułku Piechoty, a następnie zapowiedział: „W tańcu, muzyce i pieśni przeniesiemy się na chwilę do Polski. Taniec prowadzi nas «weselem krakowskim» do ziemi krakowskiej, przypominając typowo – szczerze polski obyczaj w pieśni smutek i radość ludu polskiego, a w tańcu jego polską, chłopską żywotność”³². W przedstawieniu występowali starosta, panna młoda i pan młody oraz drużba i drużba. Prowadzone dialogi ukazywały polską obyczajowość i tradycję związaną z obchodami uroczystości zaślubin. Jednocześnie tańczono polskie tańce narodowe. Na koniec orkiestra zagrała *Wieści z Podhala* oraz mazura. W kolejnej części wystąpił żołnierski zespół jazzowy oraz zespół rewelersów 22. P.P. Ten ostatni zaśpiewał *Pamiętasz dom swój rodzinny*, *Sto dróg* i *Zew ojczyzny*. W ostatniej części, podsumowującej, konferansjer wyraził nadzieję, że po wojnie Polacy wrócą do ojczyzny, akcentując: „może nie wszyscy – ale do wolnej Polski wrócimy. Wrócimy – dziś po całym świecie rozrzućni. Już dziś jesteśmy w drodze marszu do Polski. Wracamy już dzisiaj przez walkę naszych kolegów z Anglii, którzy dniem i nocą o wolną Polskę w powietrzu i na morzu walczą. Wracamy przez pracę naszą tu, na piaskach pustyni wschodniej,

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

z kolegami, którzy o Polskę w Afryce walczyli³³. Potem wszyscy uczestnicy przedstawienia wyszli na scenę i zaśpiewali piosenkę 22. Pułku Piechoty – *To my*³⁴.

W trakcie organizowanych zajęć świetlicowych, ognisk, widowisk teatralnych czy innych uroczystości śpiewano piosenki żołnierskie. Niektóre z nich były popularne już wcześniej, np. pieśni legionowe, takie jak: *My, pierwsza brygada czy Maszerują strzelcy*. Oprócz tego często śpiewano hymn narodowy i *Rotę*. Należy jednak podkreślić, że wiele piosenek powstawało na bieżąco, a słowa i muzykę do nich tworzyli sami żołnierze. W materiałach PSK można znaleźć teksty kilku z nich, m.in.: *Sto dróg* autorstwa pchor. Kazimierza Wiwatowskiego, *To my i Pamiętasz swój dom rodzinny* – ppor. Romualda Chudzińskiego oraz *Ojczyzny zew* nieznanego autora. Wszystkie opowiadały o tułaczce polskich żołnierzy oraz o ich tęsknocie za ojczyzną i najbliższymi. W piosence *Pamiętasz swój dom rodzinny* w pierwszej zwrotce opisano zabawy dziecinne w sadzie, w domu rodzinnym, w drugiej wybuch wojny, stwierdzając, że „runął grom na nasze ciche szczęście, na nasz rodzinny dom”³⁵, a w trzeciej przedstawiono wędrowkę żołnierzy do ojczyzny „przez piaski pustyni, góry, śniegi – dzień i nocy mrok!”³⁶. W refrenie powtarzanym po każdej zwrotce śpiewano, że już czas wracać do domu, w którym czekali najbliżsi³⁷. Powyższe treści oddziaływały silnie na uczucia żołnierzy, przywołując wspomnienia z dzieciństwa, które wzmagaly tęsknotę, a jednocześnie zachęcały do kontynuowania walki, dzięki której możliwy był powrót do domu.

Wszystkie teksty piosenek, wierszy oraz treści przekazywane w trakcie zajęć świetlicowych, ognisk czy przedstawień teatralnych były zgodne z wytycznymi Biura Propagandy i Oświaty, a ich celem, jak już wspomniano, było wpajanie patriotyzmu oraz ducha bojowego wszystkim żołnierzom, zarówno kobietom, jak i mężczyznom. Warto tutaj zaznaczyć, że większość z nich wciąż odczuwała żal po klęsce wrześniowej, duża ich część miała za sobą ciężkie traumy psychiczne po pobycie w ZSRR, a przede wszystkim walczyli poza granicami własnego kraju, z dala od najbliższych i z tego względu

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ AIPMS, A. XII. 14/1, tekst piosenki *Pamiętasz swój dom rodzinny*, b.p.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

kształtowanie wśród nich cnót żołnierskich oraz zachęcanie do walki było szczególnie ważne.

Oprócz materiałów oświatowych przygotowanych zgodnie z odgórnymi wytycznymi, które były przeznaczone dla wszystkich żołnierzy PSZ, opracowywano odrębne materiały zawierające treści przeznaczone tylko dla ochotniczek. Wytyczne dotyczące wychowania ochotniczek opracował Inspektorat PSK i przesłał Dowództwu AP na Wschodzie w maju 1943 r., podkreślając w nim, że „kilkutysięczna masa ochotniczek PSK jest kapitałem narodowym, który zarówno tu na obczyźnie, jak i po powrocie do kraju może i powinien wnieść świadomie pozytywne wartości w życie społeczno-obywatelskie”³⁸. W dalszej części pisma zaakcentowała konieczność prowadzenia wśród ochotniczek zaplanowanej działalności wychowawczej, dostosowanej do ich potrzeb, a więc zgodnej z wytycznymi wspomnianej wcześniej instrukcji z 1942 r. Ze względu na duże obciążenie obowiązkami Wysłouchowa proponowała, aby w trakcie szkoleń wojskowych i kursów specjalistycznych organizowano dla nich gawędy, pogadanki oraz wykłady.

Ponadto zaznaczyła również, że „praca dnia codziennego wysuwa przed ochotniczkami szereg spraw, które odpowiednio oświetlone mogą posłużyć do wyprowadzenia wniosków zarówno natury moralnej, jak i społeczno-obywatelskiej”³⁹ i z tego względu obowiązkiem komendantek plutonów powinno być prowadzenie pogadek w trakcie odpraw oraz organizowanie planowych zebrań dyskusyjnych (dwa lub trzy razy w miesiącu). Ochotniczki, które były bardziej uzdolnione od innych, miały obowiązek przedstawić omawiane w trakcie dyskusji tematy w formie pisemnej. Wysłouchowa zaproponowała również wydawanie dwutygodnika instruktażowego zawierającego następujące działy: 1. Ochotniczki w służbie i poza służbą, 2. Samowychowanie i współzycie koleżeńskie, 3. Ochotniczka wobec zadań obywatelsko-społecznych, 4. Kronika. W piśmie największy nacisk powinien być położony na treści wychowawcze przekazywane w różnych formach. Należało opisywać dokonania ochotniczek w zakresie realizacji różnych rodzajów zadań i ukazywać ich pozytywne wyniki i oceny dowódców, „trzeba bowiem u wielu ochotniczek wzmocnić wiarę w wartości PSK jako całości (wiele wrażliwszych przygnębia niejednokrotnie spotykana w sto-

³⁸ AIPMS, A. XI. 59/3, Pismo Inspektorki PSK do Dowództwa AP na Wsch. z 7 maja 1943 r., b.p.

³⁹ Ibidem.

sunku do PSK niechęć, krytyka czy lekceważenie)⁴⁰. Oprócz tego pismo powinno zawierać opracowane tematy gawęd, pogadanek, wykładów w zakresie problematyki społeczno-obywatelskiej i wychowania⁴¹.

Szczegółowe wytyczne dotyczące kształtowania postaw ochotniczek zostały zawarte w innym dokumencie zatytułowanym *Komendantka jako wychowawczyni*, który został opracowany kilka tygodni później, również w 1943 r. Komendantka PSK, zgodnie z wytycznymi Biura Propagandy i Oświaty, wychodziła z założenia, że dużą, a może nawet największą rolę w wychowaniu ochotniczek spełniały ich komendantki, „nikt inny bowiem, tylko komendantka może mieć wpływ bezpośredni na swój oddział. Powinna więc znać komendantka swoje ochotniczki nie tylko z nazwiska, ale starać się poznać usposobienie i charakter swoich podkomendnych⁴². Aby zbliżyć się do swoich podwładnych oraz poznać ich charaktery i potrzeby, komendantki powinny prowadzić z nimi szczerze rozmowy, w miarę możliwości interesować się ich sprawami osobistymi i nie dystansować się od nich.

Nie zawsze jednak, jak podkreślano, komendantka mogła poświęcać swój czas na rozmowy indywidualne z ochotniczkami. Proponowano więc inny „sposób łatwiejszy w wykonaniu, mianowicie grupowe poznanie. Może to być grupa związana rodzajem pracy, więc zazwyczaj jednolita pod względem poziomu. Może to być też grupa przypadkowo złączona ze sobą jednym namiotem czy wspólnym barakiem. Rozmowy te powinny być również nieoficjalne, wypływające z naszej potrzeby poznawania ochotniczek i zainteresowania się ich sprawami⁴³. W tego rodzaju rozmowach komendantka powinna starać się poruszać problemy, o których już została poinformowana wcześniej, i używać przygotowanych argumentów, wychowując w ten sposób ochotniczki. W trakcie rozmowy komendantka powinna „wykazać dużą cierpliwość i spokój, aby taka rozmowa nie kończyła się przykro, więc raportami karnymi, albo zniechęceniem ochotniczek, które tracą zaufanie do swoich władz⁴⁴. Komendantka powinna pełnić rolę wychowawczyni, ale

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² AIPMS, A. XI. 59/4, *Komendantka jako wychowawczyni*. Wytyczne dla komendantek PSK z listopada 1943 r., b.p.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

nie podkreślać „tego, że wychowuje, nie narzucając jawnie swoich tendencji wychowawczych. Dorośli ludzie tego nie lubią”⁴⁵.

Oprócz tego komendantka powinna organizować pogadanki na tematy aktualne związane z życiem codziennym ochotniczek, poruszać takie problemy, jak sprawy dyscyplinarne, realizacja zadań, zachowanie czy zasady moralne. Tego rodzaju pogadanki powinny być przeprowadzane podczas odpraw wieczornych. Głównym celem działań podejmowanych przez komendantkę, jak podkreślano, było wychowanie ochotniczki „na obywatelkę w Państwie Polskim, pobudzanie w niej i utrwalanie tych wartości ludzkich, które będą potrzebne na przyszłość. Chodzi przecież o to, żeby PSK było szkołą, która wychowa tysiące kobiet w pewnych zasadach nie tylko na dziś, ale na przyszłość. Służba w wojsku nie powinna i nie może zacieśniać horyzontu myślenia i pojmowania. Przeciwnie, te kobiety, które przeszły przez PSK, mają ponieść do kraju taki zasób wiedzy społecznej i tyle uspołecznienia w działaniu, żeby w Polsce przodować swoją postawą, swoim uświadomieniem”⁴⁶.

Organizując pogadanki, komendantki powinny wykorzystywać aktualne wydarzenia, a następnie, po omówieniu ich, formułować ogólne wnioski i wskazówki, „każdą sprawę należy naświetlić społecznie, aby ochotniczki rozumiały, że indywidualne wady czy przez poszczególne jednostki popełniane błędy obciążają całą gromadę”⁴⁷. Co tydzień lub co miesiąc komendantka powinna proponować jedno zagadnienie, które potem będzie omawiane na odprawach, w trakcie pogadań oraz różnych form zajęć świetlicowych, m.in. dyskusji, recytacji, widowisk, śpiewu czy inscenizacji. Na przykład zagadnienie *koleżeństwo*, jak podkreślano, można „rozpracować wielorako w świetlicy, a omawiać w pogadankach przez komendantkę przez pewien czas dając każdej pogadance inną treść, niechby i anegdotyczną”⁴⁸.

Ponadto komendantki musiały wykonywać wytyczne Inspektorki Głównej PSK, której zależało na omówieniu niektórych zagadnień – kwestii plotkarstwa, moralności itp. Tego rodzaju zagadnienia należało realizować we współpracy ze świetliczankami i „w ten sposób jednocześnie we wszystkich zgrupowaniach PSK

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

będzie omawiane jedno zagadnienie, co doskonale przyczyni się do zespolenia ideowego⁴⁹.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej treści, od komendantek PSK oczekiwano, aby spełniały ważną rolę w wychowaniu ochotniczek. Współpracując ze świetliczankami, miały kształtować postawy obywatelskie, moralne i patriotyczne swoich podwładnych. Doceniając znaczenie komendantek i ich rolę w propagowaniu odpowiednich wzorów zachowań, starano się dobierać do pełnienia tych funkcji jak najbardziej odpowiednie osoby. W projekcie instrukcji wewnętrznej PSK opracowanym jeszcze w 1942 r. podkreślano, że ponieważ w Pomocniczej Służbie Kobiet nie było warunków na wychowanie komendantek, trzeba tym silniej oprzeć się na doborze naturalnym, na wrodzonym charakterze przywódczym i wpływie osobistym na otoczenie⁵⁰. Odpowiednio dobrane komendantki były inteligentne i posiadały właściwe kompetencje, a więc, jak się spodziewano, łatwiej im było uzyskać wpływ na podwładne i wychowywać je zgodnie z oczekiwaniami przełożonych.

Omówione wyżej wytyczne dla komendantek były realizowane m.in. w Kompanii Sztabowej PSK przy Dowództwie Bazy i Etapów Armii, głównie przez plutonowe. Organizowały one pogadanki, ale „w szczególności kładły nacisk na podejście indywidualne i oddziaływanie indywidualne na ochotniczki, co jak praktyka wykazała daje lepsze rezultaty aniżeli praca wychowawcza przez prowadzenie pogadank w większym zespole⁵¹. Poza tym prowadzono tam kursy ogólnokształcące dla ochotniczek. Ich program obejmował zakres szkoły powszechnej i dziewczęta, które nie miały podstawowego wykształcenia, mogły je uzupełnić⁵².

Nie wszędzie jednak prowadzono doksztalcenie i działalność oświatowo-wychowawczą wśród ochotniczek. Na przykład w kompaniach transportowych PSK, jeszcze w sierpniu 1943 r., nie było możliwości zapewnienia ochotniczkom rozwoju intelektualnego „ze względu na brak akcesoriów, którymi w pierwszym rzędzie są: czas dyspozycyjny, dobrze prosperująca świetlica ze świetliczanką na czele i książki⁵³. Dużą rolę w kształtowaniu postaw ochotni-

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ AIPMS, A.VII.1/6a, Projekt instrukcji wewnętrznej PSK z czerwca 1942 r., b.p.

⁵¹ AIPMS, A.VII. 1/36, Sprawozdanie z pracy Kompanii Sztabowej PSK przy Dowództwie Bazy i Etapów Armii za okres od 7 do 31 lipca 1943 r., b.p.

⁵² Ibidem.

⁵³ AIPMS, A.VIII. 12/15, Notatki na odprawę komendantek z 3 sierpnia 1943 r., b.p.

czek służących w tej kompanii odgrywała ich komendantka – Maria Trojanowska. W sprawozdaniu napisanym pod koniec 1943 r. wysoko oceniła morale swoich podwładnych, stwierdzając, że chociaż pochodziły one głównie z rodzin drobnomieszczańskich i chłopskich i miały zaledwie podstawowe wykształcenie, to „ich moralność i ogólne nastawienie do pracy w transporcie stoją b. wysoko. Decydujący wpływ na to ma niewątpliwie poczucie realnej pracy, która przy wrodzonych zaletach kobiet jak obowiązkowość, pracowitość, sumienność, ostrożność i brak nałogów daje im przewagę nad mężczyznami”⁵⁴.

Praca oświatowo-wychowawcza w PSK była prowadzona z różnym natężeniem przez cały okres istnienia formacji. Na początku, mimo że dostrzegano jej potrzebę, nie było jeszcze możliwości poświęcania większej ilości czasu na kształtowanie postaw ochotniczek, a więc formułowano tylko ogólne wytyczne związane z ich wychowaniem. Od 1943 r. zintensyfikowano pracę oświatowo-wychowawczą w oddziałach PSK, realizując za jej pośrednictwem zadania opracowane zarówno przez Biuro Propagandy i Oświaty, jak i Inspektorat PSK. Ten ostatni skupiał się na opracowywaniu programów wychowawczych przeznaczonych tylko dla ochotniczek, które uwzględniały ich potrzeby.

Bibliografia

Archiwalia

Instytut i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie:
Zespół Sztabu NW (1939–1948).
Zespół Ministerstwa Spraw Wojskowych (1939–1948).

Literatura

Bobińska, Anna. *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 KP (1941–1945)*, (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1999).
Car, Edward M. *Kobiety w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1940–1948)*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Adiutor”, 1995).
Car, Edward M. *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych poza krajem w II wojnie światowej*, [w:] E. Zawac-

⁵⁴ AIPMS, A. XII. 14/8, Sprawozdanie z pracy Kompanii Transportowej (1942–1943), b.p.

- ka (red.), *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, (Toruń: Wydawnictwo Fundacji general Zawackiej, 1998), 353–367.
- Drapikowska, Barbara. „Kobiety w polskiej armii – ujęcie historyczne”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(1), 2016, 45–65.
- Kierski, Andrzej Krzysztof. „Pierwszy rozkaz organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet wydany w Buzułuku 6 I 1942 r. przez gen. Władysława Andersa”, *Meritum*, nr 5, 2013, 167–176.
- Kobiety w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1941–1945. Katalog wystawy*, (Łódź: Muzeum Tradycji Niepodległościowych, 2012).
- Laskowski, Piotr. *Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet 1943–2004. The Polish Section of the WAAF*, (Poznań–Nottingham–Londyn: nakł. Pomocniczej Lotniczej Służby Kobiet, 2004).
- Maćkowska, Maria. *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w okresie II wojny światowej*, (Londyn: Veritas, 1990).
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna. “From Buzuluk to London: The Combat Trail and Everyday Service of Women Auxiliaries in the Polish Army (1941–1945)”, *International Journal of Military History and Historiography*, nr 39, 2019, 263–287.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna. „Pomocnicza Służba Kobiet – aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021).
- Markert, Eliza Anna. *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987 – żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, (Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2003).
- Stopień, Mara. „Meteorologia w Pomocniczej Lotniczej Służbie Kobiet”, w: Elżbieta Zawacka (red.), *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, cz. 2, (Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1998), 385–387.
- Wojtowicz Krystyna, „Służba Polek w wojsku w Wielkiej Brytanii”, w: Elżbieta Zawacka (red.), *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, cz. 2, (Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1998), 367–384.